

УДК [373.5.16:811.161.2]:808.5(043)

Ницета В. А.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ РИТОРИЧНОГО ПІДХОДУ
ДО НАВЧАННЯ МОВИ В ШКОЛІ**

У статті розглянуто проблему обґрунтування концептів «риторичне» та «риторичний підхід» у контексті риторичних досліджень і методики навчання риторики на різних рівнях освіти. Представлена концепція риторичного підходу до навчання мови (стратегічна ідея, принципи, категорійний апарат) як стратагема в процесі формування риторичної компетентності школярів.

Ключові слова: «риторичне», підхід, риторичний підхід, риторична компетентність, риторизація.

В статье рассматривается проблема обоснования концептов «риторическое» и «риторический подход» в контексте риторических исследований и методики обучения риторике на разных уровнях образования. Представлена концепция риторического подхода к обучению языку (стратегическая идея, принципы, категориальный аппарат) как стратагема в процессе формирования риторической компетентности школьников.

Ключевые слова: «риторическое», подход, риторический подход, риторическая компетентность, риторизация.

The problem of grounding the concepts «rhetorical» and «rhetorical approach» in the context of rhetorical researches and method of rhetoric teaching on the different levels of education is considered in the article. There have been presented the conception of rhetorical approach to language teaching (strategic idea, principle, categorical apparatus) as a stratagem in the process of forming of pupils' rhetorical competence. The original linguadidactic concept in the process of modeling and projecting the objects of educational practice is the category of «approach». The approach to teaching is a procedural feature of activity, stratagem, which contributes to achieving the strategic results «Rhetorical» in the process of learning language is connected with aspects of linguistic theory and inseparable from communication, speech activity, speech and communicative culture. The ability to find way out on rhetorical content depends on language teacher's motivation, his professional training and pedagogical skills. In school language education the rhetorical approach will be contributed to formation and improvement of different qualities and characteristics of pupils' speech, language culture, speech responsibility. The rhetorical approach to learning language can belong to thematic group of educational approach according to way of subjective organization of educational activity from the point of view of subjects of learning language and subjective interaction. The necessary condition of effective implementation in practice of rhetorical approach is rhetorization – the phenomena which accumulates the totality of applied aspects of the process. Rhetorized technologies – technologies of rhetorization – must perform the function of effective means of implementation of rhetorical approach in the process of school language education. The rhetorical approach will be contributed the strengthening of communicative orientation in learning language.

Keywords: «rhetorical», approach, rhetorical approach, rhetorical competence, rhetorization.

У науці та педагогічній практиці риторику розглядають як частину духовної культури людської цивілізації, як методологію гуманітарного знання, як культурну основу знання в широкому розумінні і як соціальну діяльність. Дослідники риторики відзначають її панхронізм (А. Михальська) і свідчать про її відродження в освітніх сферах на всіх рівнях. Це можна пояснити запитом суспільства на риторичні вміння сучасної людини, на підвищення її комунікативного рівня. З іншого боку, сучасна педагогічна наука розглядає освіту, освітні процеси через призму соціальних і суспільних відносин, у яких важливе місце посідають мова, мовлення, комунікація, мовленнєва та комунікативна діяльність. Наведені концепти є смисловими та змістовими центрами шкільної мовної освіти, контекст якої, на нашу думку, слід розробляти й вибудовувати через призму феномену «риторичного».

Оскільки в сучасній науці освіту трактують як процес і результат, проблематику дослідження логічно розглядати в двох площинах: на рівні результатів (а, отже, і цільовизначення як стратегічної мети) і на рівні процесу досягнення мети (цілеспрямованої й доцільної педагогічної діяльності щодо реалізації стратагем). Стратагема (стратегема), відповідно до тлумачення В. Орлова, – проміжна ланка між стратегією й тактикою, це «комбінація тактичних прийомів, які сприяють досягненню стратегічних результатів» [16, с. 49–50].

Однією з базисних лінгводидактичних категорій на рівні процесу навчання та освіти вважають категорію підходу. У мовній освіті (у процесі навчання мови) вважаємо за необхідне виокремлювати, обґрунтовувати й запроваджувати риторичний підхід.

Дослідження ґрунтується на теоретичних працях і прикладних напрацюваннях фахівців з риторики й теорії комунікації – Т. Анісімової, О. Ворожбитової, О. Гойхмана, Г. Горлової, Г. Журбіної, Є. Ключова,

Р. Лахманн, Н. Махновської, А. Михальської, Т. Надєїної, О. Олійник, Н. Формановської, І. Хоменка, О. Чувакіна, дослідників проблематики мовної й риторичної освіти – С. Баришевої, Л. Бутакової, А. Воробйової, Л. Горбач, Г. Іванової, С. Камишевої, О. Когут, Т. Ладиженської, Л. Мей, С. Мінеєвої, М. Пен-тилюк, О. Сальнікової, О. Симакової, І. Снігур, М. Стурикової, С. Тихонова та ін. Теоретичні параметри риторичного підходу як лінгводидактичної категорії розроблені на підставі висновків С. Омельчука, який здійснив глибоке дослідження цієї проблематики [15].

Стаття присвячена дослідженню проблеми обґрунтування теоретичних аспектів риторичного підходу як стратагеми в процесі формування риторичних результатів шкільної мовної освіти.

Сучасна шкільна мовна освіта має чітку комунікативну спрямованість, тому її зміст, процесуальні характеристики й результати логічно розглядати через риторичні категорії, через феномен «риторичного». А «риторичне», на думку Р. Лахманн, треба розглядати як мовну практику [8, с. 6].

У процесі навчання мови в школі слід реалізовувати риторичний аспект – імпліцитно вивчати окремі відомості з риторики й керуватися принципом текстоцентризму, систематично вивчаючи риторичні аспекти тексту в усіх мовних темах. А за умови цілеспрямованої, спеціально організованої педагогічної діяльності вчителів-словесників стратегічними риторичними результатами навчання мови в школі можуть стати риторичні вміння та риторична компетентність учнів.

Риторичну компетентність ми позиціонуємо як вищий рівень комунікативної компетентності; володіння риторичними знаннями, вміннями й навичками, якостями особистості, що визначають здатність і готовність до ефективного й оптимального спілкування, реалізовані й закріплені в досвіді комунікативної та риторичної діяльності [12, с. 23].

Вихідним лінгводидактичним концептом у процесі моделювання та проектування об'єктів освітньої практики є категорія «підхід». Саме підхід до навчання є процесуальною характеристикою діяльності, стратегією, що сприяє досягненню стратегічних результатів.

На підставі окремого дослідження фахових джерел С. Омельчук подає таке тлумачення підходу до навчання мови: «методологічна категорія лінгводидактики, що позначає складне багатовимірне явище, системну сукупність якого становлять принципи, технології, методи, прийоми, засоби й форми навчання і яке характеризується концептуальністю, процесуальністю, системністю, керованістю й дієвістю» [15, с. 4].

У процесі нашого дослідження був проаналізований певний масив науково-методичних праць, автори яких приділили увагу підходам у лінгвістиці, риториці та риторичній освіті, в результаті чого була укладена таблиця 1.

М. Стурикова висловлює думку, що в процесі навчання риторики в школі та вищих навчальних закладах за основу викладання можна брати будь-який із підходів, запропонованих А. Михальською й Т. Ладиженською. Якщо акцентувати увагу, зокрема, на комунікативно-мовленнєвому та культурно-мовленнєвому підходах, можна зробити висновок: «риторичне» в процесі навчання мови невіддільне від комунікації, мовленнєвої діяльності, мовленнєвої й комунікативної культури – риторичний підхід у навчанні мови логічно вважати явищем логічним і доцільним.

У лінгвістичних працях і роботах із риторики виділяють риторичний (Т. Анісімова, Н. Махновська), лінгво-риторичний (О. Ворожбітова, Г. Журбіна), мовленнєвознавчий (Г. Горлова), паралогічний (Є. Ключев), діалогічний (суб'єкт-суб'єктний) (О. Олійник), комунікативно-прагматичний (Н. Формановська), логіко-риторичний (І. Хоменко) підходи, за допомогою яких пропонують вивчення (дослідження) мовних явищ (об'єктів) у контексті риторичних категорій. Отже, спроможність знайти вихід на «риторичне» в навчанні мови цілком залежить від мотиваційної налаштованості вчителя-словесника, його професійної підготовки.

Таблиця 1

Підходи в лінгвістиці, риториці та риторичній освіті

№	Автор	Підхід	Тлумачення	Сфера застосування
1.	Т. Анісімова [1, с. 95]	риторичний	–	до переконання (у неориториці – з метою пошуку згоди)
2.	С. Баришева [2, с. 15]	риторичний	творчі пошуки, теоретичне осмислення й практичне втілення оптимальних шляхів оволодіння ефективним, успішним і результативним професійним мовленням	педагогічна риторика (вища освіта)
3.	Л. Бутакова [3]	мисленнєво-мовленнєво-діяльнісний (ортологічний)	–	формування мовних здібностей і мовленнєвої компетентності (вища освіта)

4.	А. Воробйова [4, с. 42]	риторичний	доцільне використання мовних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення з метою ефективного впливу	навчання мови в основній школі
5.	Є. Ключев [7]	паралогічний	–	дослідження риторичних засобів і їх використання в мовленні з метою досягнення паралогічного (риторичного) ефекту
6.	О. Ворожбітова [9, 109]	лінгво-риторичний	–	лінгвістика, риторика (дослідження суспільної мовної свідомості, соціокультурних феноменів)
7.	М. Стурикова, Т. Ладиженська, А. Михальська [9, с. 425–426]	комунікативно-мовленнєвий, культурно-мовленнєвий, ораторський, неокласичний, синтетичний	–	навчання риторики в школі та вищих навчальних закладах
8.	Г. Горлова [10, с. 67]	мовленнєво-знавчий	–	вивчення первинних мовленнєвих жанрів
9.	Г. Журбіна [11, с. 163–168]	лінгво-риторичний	–	навчання орфоєпії у вишівському курсі мови
10.	Г. Іванова [11, с. 190]	комунікативно-гуманітарний	–	викладання риторики в гуманітарному ВНЗ
11.	Л. Мей [11, с. 277]	риторичний	мета – оформлення та розвиток риторичних навичок і вмій	вивчення китайською аудиторією матеріалів курсу «Розвиток мовлення»
12.	Н. Махновська [11, с. 311]	риторичний	–	до проблеми ентимем (сучасна риторика)
13.	О. Симакова [11, с. 416–420]	риторичний	–	до навчання старшокласників текстосприймальної діяльності в ході аналізу художнього тексту
14.	О. Олійник [14, с. 8]	діалогічний (суб'єкт-суб'єктний)	визнання співрозмовниками іншого значущою, унікальною, неповторною особистістю	до спілкування
15.	О. Когут [17]	риторичний	–	організація риторичних ігор на заняттях із риторики
16.	Н. Формановська [18, с. 83]	комунікативно-прагматичний	–	дослідження мовних одиниць (об'єктів)
17.	С. Камишева [19, с. 70]	риторичний	націлений на оволодіння ефективним, успішним, результативним професійним мовленням	підготовка спеціалістів у сфері підвищеної мовленнєвої відповідальності
18.	І. Снігур [22]	риторичний	орієнтований на пошуки, теоретичне осмислення і практичне втілення оптимальних шляхів оволодіння ефективним, успішним, результативним професійним мовленням	вивчення професійного мовлення й мовної поведінки майбутніх учителів у вищій школі
19.	І. Хоменко [24]	логіко-риторичний	–	дослідження аргументації в полемічних творах

У процесі фахової підготовки спеціалістів у системі вищої освіти застосовують риторичний (С. Барішева, С. Камишева, І. Снігур), мисленнєво-мовленнєво-діяльнісний (ортологічний) (Л. Бутакова), комунікативно-гуманітарний (Г. Іванова) підходи з метою формування й удосконалення різних характеристик і якостей професійного мовлення, мовної поведінки, мовленнєвої відповідальності. Логічно припустити, що завдяки доцільним педагогічним зусиллям подібної мети можна досягнути і в шкільній мовній освіті.

А. Воробйова, О. Когут, Л. Мей, О. Симакова пропонують запровадження риторичного підходу в загальноосвітній школі з метою: 1) навчання текстосприймальної діяльності в ході аналізу тексту (на рівні вирішення вузьких оперативних завдань у процесі реалізації змісту навчання мови); 2) організації риторичних ігор (на рівні організації процесу мовної освіти); 3) формування ефективного, впливового мовлення (на модульно-локальному рівні); 4) формування риторичних умінь (стратегічна мета). Як свідчать дані Таблиці 1, науковці не подають дефініцій риторичного підходу; риторичний підхід у трактуванні авторів охоплює широкий спектр різноманітних аспектів процесу навчання мови, проте не має ознак методологічної категорійності, концептуальності й системності.

На підставі аналізу вже згаданих та інших наукових джерел пропонуємо таке визначення досліджуваного поняття: «Риторичний підхід до навчання мови – це спрямована на оволодіння ефективним та оптимальним мовленнєм система педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів у процесі навчання мови, суб'єкти якого залучені до усвідомленої та рефлексійної мовленнєвої комунікації з використанням мовних і риторичних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення» [12, с. 27].

Риторичний підхід до навчання мови має такі концептуальні параметри:

1) стратегічна ідея (стратегічна мета) – формування риторичних умінь і риторичної компетентності учнів у процесі навчання мови;

2) принципи шкільної мовної освіти в контексті запровадження риторичного підходу – позитивної педагогічної взаємодії, гармонізувального діалогу, аксіологізації, антропоцентричності, формування особистості через слово, розвивального впливу, активного сприймання, громадянського виховання школярів, евристичності, «живої комунікативності», «мовленнєвого вчинку», духовного становлення особистості [12, с. 19–20];

3) категорійний апарат риторичного підходу до вивчення мови:

– ефективне мовлення – дієва, результативна комунікація, у якій своєї мети досягає лише той, хто говорить, з можливим збитком для слухача [25, с. 461];

– оптимальне мовлення – комунікація, у якій досягнення мети тим, хто говорить, поєднується зі сприятливими для слухача наслідками [25, с. 461];

– мовленнєва комунікація – мисленнєво-мовленнєва діяльність, здійснювана з метою взаємодії [5, с. 7];

– риторичний текст – продукт риторичної діяльності, спрямований на інших суб'єктів за допомогою комунікативної активності; нехудожній, авторський, адресний текст, який реалізує наміри суб'єкта вплинути в конкретній ситуації спілкування [6];

– риторичний діалог – діалог, вибудований як взаємодія рівних суб'єктів, які обговорюють одну тему загальноприйнятими засобами, погоджуючи смисл відповідно до загальних правил;

– риторичні засоби – вербальні та невербальні механізми, вжиті з метою впливу;

– риторична діяльність – особлива комунікативна активність (спілкування) щодо створення й виконання риторичного тексту, спрямована на інших суб'єктів [23];

– мовленнєвий вчинок – спеціально створене висловлювання, що відображає моральну позицію комуніканта, мета якого – впливати на адресата в кризовій ситуації спілкування;

– рефлексія – внутрішній риторичний діалог, у якому суб'єкт уміє бути адресатом для самого себе [6].

Відповідно до класифікації С. Омельчука [15, с. 5–6], риторичний підхід до навчання мови як лінгводидактичну категорію слід зарахувати до тематичної групи освітніх підходів за способом суб'єктної організації навчальної діяльності (з погляду суб'єктів навчання мови й суб'єктної взаємодії).

Запровадження риторичного підходу до навчання мови в практику шкільної мовної освіти вимагає реорганізації та трансформації всіх ланок педагогічного (навчально-виховного) процесу. Риторичний підхід як система педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів у процесі навчання мови (див. визначення) торкається всіх сфер професійної діяльності вчителя-словесника, тому вимагає від нього комплексного докладання зусиль.

Необхідною й достатньою умовою ефективності запровадження в практику риторичного підходу до навчання мови є риторизація – явище, яке акумулює в собі всю сукупність прикладних аспектів процесу. Виходячи з аналізу спеціальної літератури, слід зазначити, що риторизація: 1) означає поступове цілеспрямоване «входження» риторики й риторичного в навчальний процес сучасної школи; 2) формулюється за допомогою ключових слів «осмислення», «переосмислення», «активізація», «перетворення», «освоєння способів»; 3) передбачає реалізацію риторичних смислів («риторичні знання», «риторична діяльність», «категорії (канони) риторики – етос, пафос, логос», «риторична ситуація», «діалогізація», «мовні (риторичні) жанри», «*риторична норма*», «*агональна взаємодія*»).

Процеси риторизації характеризуються складністю, багатогранністю й багатовимірністю, тому нам імпонують висновки О. Сальнікової, яка запропонувала трирівневу схему запровадження риторизації [20, с. 3]:

- 1) риторизація навчального процесу;
- 2) риторизація навчального предмета;
- 3) риторизація навчального завдання.

Аналогічно до наведеної схеми, вважаємо за доцільне реалізовувати риторичний підхід до навчання мови також на трьох рівнях.

Запровадження риторизації слід пов'язувати з педагогічними технологіями – запрограмованими в часі та просторі системами функціонування компонентів педагогічного процесу, які призводять до намічених результатів [21, с. 52]. Саме педагогічні технології, на думку вчених, передбачають проектування й точне інструментальне управління навчальним процесом і гарантують досягнення поставлених навчальних цілей.

У контексті риторичної освіти та її результатів використовують термін «риторизовані технології» (термін уперше ввів у науковий обіг В. Маров). На нашу думку, риторизовані технології – технології риторизації – повинні виконувати роль ефективного засобу запровадження риторичного підходу в процес шкільної мовної освіти.

Отже, проведене дослідження дає підстави для висновку, що «риторичне» логічно пов'язане і з лінгвістичною теорією, і насамперед із мовленнєвою практикою, тому в процесі навчання мови доцільно реалізовувати риторичний зміст. Риторичний підхід варто запроваджувати на всіх етапах шкільної мовної освіти, що сприятиме посиленню комунікативної спрямованості навчання мови й формуванню в учнів риторичних умінь і риторичної компетентності.

Перспективи подальшої роботи пов'язуємо з розробкою практичних аспектів запровадження риторичного підходу в шкільній мовній освіті.

Література:

1. Анисимова Т. В. Современная деловая риторика : учеб. пособ. [Электронный ресурс] / Т. В. Анисимова, Е. Г. Гимпельсон. – Режим доступа : lib.rus.ec/b/101287/read. – Заголовок с экрана.
2. Барышева С. Ф. Педагогическая риторика : учеб.-метод. комплекс / С. Ф. Барышева. – М. : [б.и.], 2013. – 35 с.
3. Бутакова Л. О. Культура речи : торжество ортологического или мыслеречеделятельного подхода (к проблеме формирования языковой способности и речевой компетенции) / Л. О. Бутакова // Материалы Всероссийского семинара-совещания «Проблемы трансформации и качества социогуманитарного образования в вузах России на основе госстандартов второго поколения». – Барнаул : АКОО СО РАО, 2002. – С. 53–57.
4. Воробьева А. Состояние проблемы формирования риторических умений в теории и практике обучения языку в основной школе / А. Воробьева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 40–46.
5. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация : учебник / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 207 с.
6. Горбач Л. В. Механизмы риторизации образовательной деятельности школы [Электронный ресурс] / Л. В. Горбач, С. А. Минеева // Развитие школы № 149 средствами риторики и риторизации : [сб. материалов]. – Пермь, 2003. – Режим доступа : pedsocvet.perm.ru/sections/psec_view.php?psid=53. – Заголовок с экрана.
7. Клюев Е. В. Риторика : Инвенция. Диспозиция. Элокуция : учеб. пособ. для вузов / Е. В. Клюев. – М. : ПРИОР, 2001. – 272 с.
8. Лахманн Р. Демонтаж красноречия : риторическая традиция и понятие поэтического / Рената Лахманн. – [пер. с нем. Е. Аккерман, Ф. Полякова]. – СПб. : Академический проект, 2001. – 368 с.
9. Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 января 2009 г. / Под ред. В. И. Аннушкина. – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2009. – 512 с.
10. Материалы XIV Международной научной конференции «Риторика и культура речи : наука, образование, практика», 1–3 февраля 2010 г. / Под. ред. Г. Г. Глинина. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 264 с.
11. Материалы XVII Международной конференции по риторике (2013 г.) [Электронный ресурс] / Под. ред. В. И. Аннушкина. – 510 с. – Режим доступа : <http://www.author-edu.ru/sites/default/files/>. – Заголовок с экрана.
12. Методика навчання риторики в школі : навч. посіб. / Автор-укладач В. А. Ницета. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 200 с.
13. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : [підруч. для студентів філолог. факультетів університетів] / [за ред. проф. М. І. Пентиліук]. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
14. Олійник О. Ділове спілкування : навч. посіб. / О. Олійник. – Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2009. – 380 с.
15. Омельчук С. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгвістичної науки / Сергій Омельчук // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 2. – С. 2–7.
16. Орлов В. Магия твоих текстов / Виктор Орлов. – Уфа : Powerbooks, 2003. – Книга 2. – Основы мастерства. – 92 с.
17. Основы ораторского мистецтва : практикум / [уклад. О. І. Когут]. – Тернопіль : Астон, 2005. – 296 с.
18. Речевое общение : специализированный вестник / под ред. А. П. Сковородникова. – Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 2000. – Вып. 3 (11). – 134 с.
19. Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Междунар. конф. по риторике / Науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин. – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2006. – Выпуск 2. – 164 с.

20. Сальникова О. А. Модель риторизации учебного задания / О. А. Сальникова // Начальная школа плюс до и после. – 2012. – № 2. – С. 1–5.
21. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий : в 2 т. / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 1. – 816 с.
22. Снігур І. Слово в духовному світі українського етносу : виховання риторичної культури особистості / Інна Снігур // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 277–278.
23. Тихонов С. Е. Риторика, риторизация и общение в школе : осмысление и воплощение в период модернизации образования : монография / С. Е. Тихонов. – М. : «Прометей» МПГУ, 2005. – 272 с.
24. Хоменко И. В. Особенности логико-риторического подхода к аргументации в полемических произведениях Острожских книжников / И. В. Хоменко // РАЦИО.ru. – 2010. – № 4. – С. 91–106.
25. Чувакин А. А. Ортология и риторика как базовые дисциплины коммуникационной подготовки специалистов по направлению «Филология» / А. А. Чувакин // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Междунар. конф. по риторике : 1–3 февраля 2006 г. / [науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин, В. Э. Морозов]. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – Выпуск 1. – С. 457–463.